

Sibirya Tatar Türkçesi Ağızlarındaki -İşIn Zarf-Fiil Eki Üzerine

Ercan ALKAYA*

-İşIn zarf-fiil eki, Türkçede kullanımı nadir olan ve yine Oğuz grubu Türk lehçelerinde bulunduğu tespit edilmiş olan bir ektir. Ek üzerine J. Thury, J. Deny, T. Kowalski, J. Eckmann, A. Caferoğlu, L. Karahan gibi bilim adamlarının çeşitli tespitleri ve çalışmaları bulunmaktadır. Ek üzerinde yapılan ilk müstakil çalışma J. Eckmann'a aittir. J. Eckmann, "Karamanlıca -işin'li Gerundium Hakkında" başlıklı makalesinde önce kendisinden önceki çalışmaları değerlendirmiş sonra da 1756, 1782, 1806 ve 1815'te yayımlanan dört Karamanlıca kitapta bulduğu verilerden hareketle -İşIn zarf-fiil ekinin işlevlerini tespit etmiştir (Yıldırım 2007, 506).

-İşIn zarf-fiil eki üzerine yapılan son çalışma Faruk Yıldırım'a aittir. Yıldırım "-(y)XşXn Zarf-fiili Üzerine" başlıklı yazısında ekle ilgili yapılan çalışmaların değerlendirdikten sonra ekin Türkiye Türkçesi ağzlarındaki kullanım ve işlevlerini ortaya koymuş ve buna bağlı olarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre -İşIn zarf-fiil eki Doğu ve Kuzey grubu ağzlarında bulunmamakta, ağırlıklı olarak Batı grubu ağzlarının VI, VII ve VIII. alt gruplarında işlek olarak kullanılmaktadır. Eke seyrek olarak I. ve IX. alt gruplarında da rastlanmaktadır. Yıldırım'ın ekin kullanımına rastladığı iller Adana, Osmaniye, Hatay, Kahramanmaraş, Malatya, Sivas, Giresun, Tokat, Yozgat, Kayseri, Nevşehir, Mersin, Karaman, Konya, Kırşehir, Kastamonu, Isparta, Afyon, Denizli, Uşak ve Kütahya'dır. Ekin bir Avşar özelliği olduğunu belirten Zeynep Korkmaz'a paralel olarak Faruk Yıldırım da ekin görüldüğü yerleşim birimlerinden hareketle Bozok boylarına (Avşar, Bayat, Beydili) ait bir özellik olduğu sonucuna varmaktadır.

Faruk Yıldırım'ın yazısında ayrıca bu ekin Türkiye Türkçesi ağzları dışında en fazla örneğine yine Oğuz grubunun bir üyesi olan Türkmen Türkçesinde rastlandığını öğreniyoruz. Yıldırım, ayrıca J. Deny'e ve Deny'inin de doğruluğundan tam olarak emin olmadığı şüpheli bir örneğine dayanarak (*hem bar-ış kil-iş it-iş-in¹ dost-un-a dost bol-up duşman-ın-a duşman bol-up dost-luk it-iş-ti*) -İşIn ekinin ilk kez 17. yüzyıldan kalma bir Kazan metninde görüldüğüne değinmiş ve yazısının sonuç kısmında da bu durumu kabul etmiştir. Ancak okunu-

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. ealkaya16@gmail.com

¹ Buradaki it-iş-ip (edişip) zarf-fiil şekli muhtemelen yanlış okuma neticesinde it-iş-in şeklinde okunmuş olmalıdır.

şu şüpheli tek bir örneğe dayanarak ekin Kazan sahasında kullanıldığına hükmetmek doğru değildir. -İşIn ekinin Kazan sahasında olmadığını düşünürsek, ekin bu durumda Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde bulunduğu durumu ortaya çıkmaktadır.

Ekin yapısının genellikle -İş fiilden isim yapma ekiyle eski +(I)n vasıta hâl ekinin birleşmesiyle (-İş+In) meydana geldiği kabul edilmektedir. T. Kowalski, J. Deny, J. Eckmann, A. Caferoğlu, Nuri Yüce, F. Yıldırım (2007, 506), F. Yusupov (1985, 181), Necati Demir (1999, 331), gibi bilim adamları bu görüştedir. Leylâ Karahan da +İşIn ekinin “-İş” isim-fiil ekinden genişlediğini kabul etmekte ancak diğer bilim adamlarından farklı olarak sondaki -(I)n ekinin pekiştirici bir unsur olduğunu zikretmektedir (Karahan 1996, 226-227).

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda yalnızca Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Türkmen Türkçesinde tespit edilmiş olan -İşIn zarf-fiil ekinin kullanımının görüldüğü bir başka saha da Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarıdır.

Tatar dil biliminde daha çok Batı Sibirya Tatarları olarak adlandırılan ve Batı Sibirya bölgesinde yaşayan Sibirya Tatar Türklerinin konuştuğu ağızlar, Kıpçak grubu Türk lehçelerinin günümüzdeki önemli kollarından birini oluşturan Tatar Türkçesinin üç önemli ağız grubundan birini oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinin ağızları kendi arasında 1. Orta diyalekt, 2. Batı (Mişer) dialekti, 3. Doğu (Batı Sibirya) diyalekti olmak üzere başlıca üç ağız bölgesine ayrılır (Maxmutova 1969, 613). Sibirya Tatarları 300 bine yaklaşan nüfuslarıyla bugün Batı Sibirya'nın Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerinde oldukça büyük bir alanda dağınık olarak yaşamaktadırlar (Alkaya 2008, 29-32). Sibirya Tatar ağızları da kendi içinde 1. Tobol-İrtiş Bölgesi ağızları (Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriş ve Tara), 2. Baraba Ağızı, 3. Tom ağızı (Yevişte-Çat, Kalmak) olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Tumaşeva 1977; Yusupov 2003, 35-39).

-ışın/-ışın yapısıyla görülen zarf-fiil eki Sibirya Tatar Türkçesinde Tobol-İrtiş ağızlarında kullanımı olan bir ektir. Tobol-İrtiş ağızları içinde de bilhassa Tobol (Tumaşeva 1961, 60), Saz ve Tevriş (Ramazanova-Xeyretdinova 2008, 327, 383) yöresi ağızlarında görülmektedir. -İşIn eki bugün özellikle Türkiye Türkçesinin Orta Anadolu, Ege ve Akdeniz bölgesi ağızlarıyla Türkmen Türkçesinde, Sibirya Tatar Türkçesindeki işleviyle kullanılmaktadır (Yıldırım 2007, 505-519). Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarında kullanımı çok yaygın olmayan bu ek (Yusupov 2003, 182) özellikle qayt-, kit-, bar-, kil- gibi hareket bildiren fiillerden sonra kullanılmaktadır. Olumsuz biçimi olmayan -ışın/-ışın zarf-fiil ekinin Tatar yazı dilindeki karşılığı -ışly/-ışly (-ken)'dir (Barsukova 2004, 72; Ramazanova-Xeyretdinova 2008, 327; Yusupov 1985, 181).

Ekin İşlevleri

Tatar Türkçesinin yazı dilinde kullanımı bulunmayan bu ek Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarında zaman işleviyle kullanılan bir zarf-fiil ekidir. Başlıca iki işlevinden söz edilebilir:

1. Esas fiildeki hareket veya oluşun, zarf-fiille aynı zamanda olduğu anlatılırken kullanılır. Türkiye Türkçesindeki -ken, -İştA zarf-fiil eklerine karşılık gelir. En yaygın işlevi budur.

Qaytışın pış te kürgen ayunı. (KST, 60) “Dönerken biz de ayıyı gördük”.

Kitişin töşersış, tenişiske sawlıq kışre. (KST, 60) “Allah sağlık verirse, gittiginizde girersiniz”.

Kül'e **Barışın** tosax qorof xuyğayntım. (ZGTİY, 72) “Göle giderken tuzak kurup bırakmışım”.

Qaytışın yığit üşinñ yaqşı atı men qaytqan. (ETD, 187) “Delikanlı dönerken kendisinin iyi atı ile dönmüş”.

Tsiyeten **qaytışın** tuxtatıx. (ZGTİY, 72) “Yaban mersini toplamadan dönerken durduk”.

Sışx'e **x'ilişin** qelım pötöf x'itti. (ZGTİY, 72) “Size gelirken hâlim kalmadı”.

Ul **qaytışın** anta kışgen. (NFG, 181) “O, dönüşte oraya girmiş”.

Ul kitapnı işke **barışın** pirem tip atap quytı. (NFG, 181) “O, kitabı işe giderken vereyim diye söyledi”.

Monta **kilişin** magasintan patinka aldım. (NFG, 181) “Buraya gelirken mağazadan ayakkabı aldım”.

Yulta **kilişin** pı öyge xat yasat. (NFG, 181) “Yolda gelirken eve mektup yazıyor”.

Yemgetümge **parışın** Mexlîge kışrışın. (NFG, 181) “Yemgetüm'e giderken Mehli'ye uğrarsın”.

İşigalttan **usışın** qaltırır usırışın (TXS II, 327). “Kapı önünden geçerken bırakıp gidersin”.

Sisten **tsışışın** tuxtatıp soratı (TXS II, 327) “Sizden çıkarken durdurup sordu”.

Tsiyeten **qaytışın** yal itkeli tuxtatıx. (TXS II, 327) “Yaban mersini toplama-dan dönerken dinlenmek için durduk”.

Samixağa **barışın** kışgen itı (TXS II, 383) “Samiha'ya giderken girmişti”.

Awıltan **kitişin** qar yawıf xaltı (ZGTİY, 72) “Köyden giderken kar yağıyordu”.

Sibirya Tatar ağızlarında yaygın olan ekin bu işlevine Türkiye Türkçesi ağızlarında da seyrek olarak rastlanır: *Namas gılmya gēdişin, guş baña ne yapıyor, gelin bahın* “(Ben) namaz kılmaya giderken, kuş bana ne yapıyor, gelin bakın” (Caferoğlu 1994: 76, Sivas) (Yıldırım 2007, 511). Türkmen Türkçesinde ise yalnızca bu işlevle kullanımına rastlanmaktadır: *gaydışın size degip geçerin* “dönüşte size uğrarım”; *gidişin bize-de degip geçgin* “dönüşte bize de uğrayın” (Yıldırım 2007, 515).

2. Esas fiildeki hareket veya oluşun, zarf-fiilden sonra olduğunu anlatırken kullanılır. Türkiye Türkçesindeki -IncA, -diğIndA zarf-fiillerine karşılık gelir.

Malay mektepten *qaytışın* tsüp pirgelî girgen. (SDM, 186) “Çocuk okuldan dönünce, ot vermeye gitmiş”,

Pis *qaytışın* kepleşf utırat it. (NFG, 181) “Biz döndüğümüzde koşuyordu”.

Qalağa *barışın* xelîn bilip çıktım (NFG, 181) “Şehre gittiğimde durumunu öğrendim”.

Ekin bu işlevle kullanımı Türkiye Türkçesi ağızlarında en yaygın olan işlevdir ve pek çok ağızda kullanılmaktadır:

Yaz gelişin ışılaşır yaylağı “Yaz gelince yaylası ışıldar” (Caferoğlu 1945: 142, Andırın Kahraman Maraş)

baña böyle söyleyişin didim ki “Bana böyle söyleyince dedim ki...” (Sarıyıldız 1996: 103, Boğazlıyan -Yozgat) (Yıldırım 2007, 509).

Türk dilinde yalnız Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi gibi Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanımı bulunan bir ekin Oğuz grubundan oldukça uzak bir bölgede Sibirya Tatar ağızlarında bulunması ilgi çekici olduğu gibi Oğuz grubu Türk lehçeleriyle Sibirya Tatar Türkçesi ağızları arasında bir ilgi olabileceğini de akla getirmektedir.

Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarıyla Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki benzerlikleri ele aldığımız bir çalışmayı daha önce bildiri olarak sunmuştuk (Alkaya 2009). Bu çalışmada, iki ağız gurubu arasındaki benzerlikleri ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı düzeyinde ortaya koymaya çalışmıştık. Yaptığımız inceleme sonucunda söz varlığı bağlamında Sibirya Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesiyle benzerlik gösteren en fazla unsurun -İşIn zarf-fiil ekinin de yer aldığı Tobol-İrtiş ağızları olduğunu tespit etmiştik. Sibirya Tatar Türkçesiyle ortak olan söz varlığı unsurlarının da Batı grubu ağızlarında bulunması ayrıca önemlidir. Faruk Yıldırım’ın -İşIn ekinin en çok Batı grubu ağızlarının VI, VII ve VIII. Alt ağızlarında bulunduğunu göstermesi, bizim tespitlerimizle de örtüşmektedir.

Sibirya Tatar Türklerinin etnik teşekkülünde Oğuz unsurunun bulunması bu ortaklığı hiç de rastlantı olmadığını göstermektedir.

Sibirya Tatarlarının etnik şekillenmesinde Tatar kabileleri her zaman asıl rol oynayan unsurların başında gelirler. Tatarlar; Göktürk, Uygur, Kimek kağanlıkları içinde de yer alıp, bu imparatorlukları meydana getiren grupların en önemlilerinden olmuşlardır. Altın Orda devrinde Sibirya Tatarlarının arasına İdil-Ural Tatarları da katılır. Bu münasebetler İbak ve Köçüm Han zamanında yoğunlaşır (Yusupov 2003, 29). Bunun dışında Sibirya Tatarlarının şekillenmesinde Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek, *Oğuz*, Uygur gibi Türk boylarının etkisi olduğu da bilinmektedir (Yusupov 2003, 29-42).

D. M. Nasilov, Sibirya Türk halklarının oluşumunda, geniş Sibirya topraklarında eski devirlerde yaşayan Ugor, Samoyed, Ket ve bunların akrabası olan başka halkların katkısı olduğunu belirtir. Türklerin, Türk kağanlıkları zamanında Batı Sibirya ovasına gelmeye başlayıp, Uygur ve Kırgız kağanlıkları zamanında gelmeye devam etmiş oldukları tahmin edilir. Ondan sonraki aşamalarda etnik sürece, Moğol kavimleri de katılır (Nasilov 1997, 51). 13. yüzyılda Batı Sibirya’dan İdil’e kadar uzanan sahadaki göçebe Türk-Kıpçak boyları Moğolların hâkimiyeti altına girer (Şahin 2003, 85). Bu karışık tarihî süreçler, Sibirya Tatarlarının ve dillerinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. A. P. Dulzon da Obi’de Samoyedlerin, Tobol-İrtiş bölgesinde Ugorların, Yenisey’de de Yenisey halklarının Türkleşmesi neticesinde Sibirya’da Türk lehçelerinin yayıldığını söyleyerek, adı geçen halkların Sibirya Tatarlarının oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtir (Dulzon 1995, 102).

Çeşitli Türk kavimlerinin etkileşme süreci, bundan sonra da devam etmiştir. Kazak, Nogay, Özbek ve Uygur Türkleri, Sibirya Türklerinin oluşmasına katkıda bulunurlar (Şahin 2002, 734). Bu ilişkiler özellikle, 13. asırdan başlayarak canlanır. Sibirya dışından gelen Tatarların etkisi, Sibirya Hanlığı kurulduktan sonra, 16. asırdan itibaren artmış; Sibirya, Rusya’ya bağlandıktan sonra daha da etkili olmuştur. Bu etki halen daha devam etmektedir. Bunun neticesinde Tatar edebî dili, Sibirya Tatarları arasında yaygınlaşmıştır. Nasilov, Sibirya bölgesi Türkçesinin oluşumunda *Oğuz*, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerinin birleşmesinin önemli payı olduğunu belirtmektedir (Nasilov 1997, 52).

D. G. Tumaşeva “Könbatış Sibirdegi Törki Kabile-Iru Atamaları” adlı yazısında Sibirya Tatarlarının oluşumunu onomastik verilere göre incelerken, Sibirya Tatarlarının teşekkülünde 1. Fin-Ugor ve Bulgar-Ugor, 2. Eski Türk ve Eski Kıpçak, 3. Kıpçak-Nogay kabileleri olmak üzere üç tabaka belirlemiştir. Tumaşeva, bilhassa Saz yöresi ağızında Ugor, Altay, Kırgız tesiriyle birlikte *eski Oğuzca* özelliklerin de bulunduğunu belirtip bu tesirin *Oğuz asıllı Uz ve Peçenek* boylarının etkisiyle olması gerektiğini söyleyerek, Sibirya Tatarlarının oluşumunda *Oğuz* unsurunun bulunduğunu da vurgulamıştır (Tumaşeva 1996, 85-92). Abdulkadir İnan, *Oğuz* boylarıyla Kıpçakların çok eski çağlardan beri komşu, hatta karışık olarak yaşadıklarını belirtip 11. yüzyılda eser veren tarihçi Gardizi’ye atfen İrtiş boylarındaki Kıpçak-Kimekler zümresinde bir *Bayındır*

boyu bulunduğunu kaydetmekte ve Kıpçak-Oğuz bağlantısına değinmektedir (İnan 1998, 82). Ahmet B. Ercilasun, *Oğuzların* 10. yüzyıl başlarında "İdil-Seyhun-İrtiş" arasında bulunduklarını ve İsim çevresindeki Kıpçaklarla bir arada yaşadıklarını belirterek Türk boy ve oymaklarının bir arada bulunmalarına değinir (Ercilasun 2004, 360). Ercilasun'un belirttiği yerler bugün Sibirya Tatarlarının yurt tuttuğu yerlerdendir. Mustafa Öner de Sibirya Tatar Türkçesinin söz varlığının *eski ve çağdaş Oğuzca* verilerle karşılaştırmalı olarak ele alınmasının gerektiğini belirterek, *Oğuz* etkisine dikkat çekmiştir (Öner 2007, 343).

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre Sibirya Tatarlarının dil yapısının ve söz varlığının oluşmasında bir Oğuz unsurunun bulunduğu görülmektedir. Sibirya Tatar ağızları incelendiğinde ses bilgisi, şekil bilgisi ve özellikle de söz varlığı bakımından Oğuzca özelliklere rastlanmaktadır.

Sonuç olarak, Sibirya Tatarlarının etnik esasını Kimek-Kıpçak boyları oluşturur. Günümüz Sibirya Tatarlarının oluşumunda en önemli tabakayı Kıpçaklar teşkil etmektedir. Bununla birlikte devam eden tarihî süreçte İdil-Ural bölgesinden gelen Tatar Türkleri, Nogay, Kazak, Karakalpak, Başkurt, Özbek, kısmen Oğuz boyları Sibirya Tatar Türklerinin oluşumuna katkıda bulunur. Bunun yanında kısmen Moğol etkisi ve Türk olmayan yerli halklardan Hantıy, Mansıy, Ugor, Samoyed, Ket gibi halkların da Sibirya Tatar Türklerinin oluşumuna katkıda bulundukları düşünülmektedir.

Sibirya bölgesi Türkçesinin oluşumunda Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerinin birleşmesinin önemli payı olduğunu bilinmektedir. Bu birleşme ve bir arada yaşama neticesinde Türk boyları arasında bir kaynaşma meydana gelmiş ve karşılıklı olarak ortak unsurlar ortaya çıkmıştır. -İşIn zarf-fiil ekinin Oğuz grubu lehçeleri dışında yalnızca Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarında aynı yapı ve işlevlerle görülmesi lehçeler arasındaki ilgiyi ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

METİN TARAMASI YAPILAN ESERLER VE KISALTMALARI

KST: D. G. Tumaşeva, *Könbatış Sıbır Tatarları Tili*, Kazan 1961.

NFG: F. Y. Yusupov, *Neliçniye Formı Glagola v Dialektax Tatarskogo Yazıka*, Kazan 1985.

SDM: D. B. Ramazanova, *Sıbır Dialektlarının Materiallar*, Kazan 2001.

ZGTİY: R. S. Barsukova, *Zabolotny Govor Tobolo-İrtışskogo Yazıka v sravnitelnom osveşçenii*, Kazan 2004.

ETD: G. X. Exetov, *Tatar Dialektologiyesi*, Kazan 1984.

TXS II: D. B. Ramazanova-T. X. Xeyretdinova (Red.), *Tatar Xalık Söyleşleri II*, Kazan 2008.

KAYNAKÇA

- ALKAYA, Ercan (2008), *Sibirya Tatar Türkçesi*, Turkish Studies Yay., Ankara.
- ALKAYA, Ercan (2009), "Sibirya Tatar Türkçesiyle Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Benzerlikler Üzerine Bir Değerlendirme", *II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı* (21-23 Mayıs 2009, Kars)'na sunulan bildiri.
- BARSUKOVA, R. S. (2004), *Zabolotny Govor Tobolo-İrtışskogo Dialekta Tatarskogo Yazıka*, Kazan.
- DEMİR, Necati (1999), "Şalpaşarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Kullanılan Zarf-fiil Ekleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 8, Sivas, s. 313-334.
- DULZON, A. P. (1995), "Sibirya Türklerinin Etnolingüistik Dağılımı" (Çev. F. Sema Barutçu-Özönder), *Tuncer Gülensoy Armağanı* (Haz. Ahmet Buran), Kayseri, s. 102-110.
- ECKMANN, J. (1950), "Karamanlıca -işin'li Gerundium Hakkında", *Türk Dili Belleten*, 3/14-15, s. 45-52.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- İNAN, Abdülkadir (1998), "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, TTK Yay., Ankara, s. 82-107.
- KARAHAN, Leylâ (1996), "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri", *TKA* (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan), Yıl: XXXII/1-2, 1994, Ankara, s. 205-236.
- MAXMUTOVA, L. T. (Red.) (1969), *Tatar Tıllı Dialektologik Süzlüğü*, Kazan.
- NASİLOV, D. M. (1997), "Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri, *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul, s. 51-55.
- ÖNER, Mustafa (2007) "Sibirya Tatarcası Söz Varlığı Üzerine Notlar", 46. *Uluslararası Altayistik Konferansı Bildirileri /Altay Dünyasında Gündelik Hayat*, 22-27 Haziran 2003 (Proceedings Of 45 Meeting Of The Permanent International Altaistic Conference, June 22-27, 2003), TDK Yay., Ankara, s. 339-346.
- RAMAZANOVA, D. B.- XEYRETDİNOVA, T. X. (Red.) (2008), *Tatar Xalık Söyleşleri II*, Kazan.
- ŞAHİN, Leysen (2002), "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", *Türkler*, 20. C, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 734-742.
- ŞAHİN, Leysen (2003), "Sibirya Tatar Türkleri", *Türk Dünyası Kültür Atlası Türk Devlet ve Toplulukları*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul, s. 85.

- TUMAŞEVA, D. G. (1961), *Könbatış Sibir Tatarları Til'i*, Kazan.
- TUMAŞEVA, D. G. (1977), *Dialekt Sibirska Tatar*, Kazan.
- TUMAŞEVA, D. G. (1996), "Könbatış Sibirdeği Törki Kabile-Iru Atamaları", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 Bildirileri*, TDK Yay., Ankara, s. 85-92.
- YILDIRIM, Faruk (2007), "-(y)XşXn Zarf-fiili Üzerine", *Turcology In Turkey* (Ed. László Károly), Szeged, s. 505-519.
- YUSUPOV, F. Y. (1985), *Neliçniye Formı Glagola v Dialektax Tatarskogo Yazıka*, Kazan.
- YUSUPOV, Ferit (2003), "Sibir Tatarları", *Miras*, Kazan 2003/12, s. 29-42.

Türk Kültüründe Kaplumbağa*

Cengiz ALYILMAZ**

1. "Kaplumbağa" Kavram İşareti:

Kaplumbağa (< kaplu+n+baga < kaplu бага < kaplı+baka) sözcüğü esas itibarıyla **kaplu** (<kap /+II/) ve **baga** (< baka) kavram işaretlerinin birleşiminden oluşmaktadır. Kavram işaretinin I. kısmının (belirtenin) üzerinde bulunan /+m /¹, (tıpkı *kertenkele* (*kerte+n+keler* < *kerte keler*) sözcüğünde olduğu gibi) sonradan türemiştir. Aslı /+n/ olan ve vurgu, belirtme, kuvvetlendirme amacıyla *kaplı* / *kaplu* sözcüğü üzerine getirilen bu biçimbirim (/+n/), sözcüğün bünye-sindeki dudak ünsüzlerinin ("b", "p") etkisiyle dudaksıllaşp /+m/ ye dönüşmüştür: ² *kaplunbağa* > *kaplumbağa* (Eren 1999: 209; Gülensoy 2007: 461).

Kaplumbağa kavram işaretinin ikinci kısmını (belirtileni) oluşturan **baga** (< baka) sözcüğü ise Eski Türkçe döneminden beri Türk lehçe ve ağızlarının kullanım alanında bulunmaktadır. Ancak sözcüğün kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur.

K. H. Menges ve K. A. Wittfogel, sözcüğün "*İrani bir köke dayandığını ve Avesta'da da geçen "baga (tanrı)" sözcüğüyle ilgili olduğunu*" ileri sürerlerken; Doerfer, "*sözcüğün Moğolca olduğunu ve boga ve paga şekillerinde Sarı Uygurcaya da geçtiğini*" kaydeder (Dorfer 1963: 1975; Tezcan 1978; Ölmez 1997).

Baga sözcüğü, V. M. Nadalyaev (vd.) tarafından hazırlanmış olan *Drevnetyurkskiy Slovar* adlı eserde "*Soğdça bir unvan*" olarak yer alır (Nadalyaev (vd.) 1969: 77).

Semih Tezcan, "*sözcüğün Türkçe olduğunu ve kaplumbağa ile ilişkisinin bulunduğunu*" savunur (Tezcan 1978).

* Bu yazı Afyon Kocatepe Üniversitesi tarafından 13-15 Ekim 2010 tarihleri arasında Afyonkarahisar'da düzenlenen "Uluslararası Zeki Velidi Togan ve Türk Kültürü Bilgi Şöleni"nde "Türk Kültüründe Kaplumbağa" başlığıyla bildiri olarak sunulmuş; daha sonra görsel eklemeler yapıp geliştirilerek makale hâline dönüştürülmüştür.

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Yoncalık / Erzurum calyilmaz@gmail.com; acengiz@atauni.edu.tr

¹ Kavram işaretinin ilgili olduğu hayvanın Türk boy ve toplulukları arasında sevilip totemleştirilmesi yüzünden sonraki dönemlerde kavram işaretinin I. kısmı üzerine sevgi, sempati, kabullenme ve benimseme bildirmek amacıyla (aslında iyelik I. tekil şahıs eki olan) /+m/ biçim biriminin getirilmiş olabileceği de ihtimal dâhilindedir.

² Dudak ünsüzleri (b, p, m, v, f), birlikte kullanıldıkları ünsüzleri dudaksıllaştırır; ünlüleri ise yuvarlaklaştırır: çarşanba - çarşamba, anbar-ambar; kapı-kapu, temir-temür...